

Сергій Єфремов

[ВИЛУЧЕННИЙ] ПІДРОЗДІЛ 1 З РОЗДІЛУ XVII (ДОДАТКОВОГО)
«ІСТОРИЇ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА»

[Електронна бібліотека української літератури](#)

Сергій Єфремов. “[Вилучений] Підрозділ 1 з розділу XVII (Додаткового) «Історії Українського Письменства».”

Набір: Цей електронний текст завдячую пані Елеонорі Соловей, редакторові видання *Сергій Єфремов: Статті, наукові розвідки, монографії*. Київ: Наукова думка, 2002, в якому ця стаття поміщена. Це той сам електронний текст який пані Соловей передала видавництву до видання. Подяка й видавництві Наукова думка, за дозвіл виставити цей текст в інтернеті.

Електронне форматування: Максим Тарнавський

“[Вилучений] Підрозділ 1 з розділу XVII (Додаткового) «Історії Українського Письменства».” *Сергій Єфремов: Статті, наукові розвідки, монографії*. Ред. Елеонора Соловей. Київ: Наукова думка, 2002. ст. 678–683.

Друкується за машинописом, що зберігається у фонді С. О. Єфремова в Інституті рукопису Національної бібліотеки НАНУ ім. В. Вернадського (ф. 317, од. зб. 4, арк. 1—5, з обох сторін). Вперше опубліковано К. Лукеренком у журналі «Слово і час», 1993, № 1. — С. 49—52. У нашій публікації в кутові дужки взято авторські правки, зроблені чорнилом, та відновлено пропуски.

[ВИЛУЧЕННИЙ] ПІДРОЗДІЛ 1 З РОЗДІЛУ XVII (ДОДАТКОВОГО)
«ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА»

Останнього п'ятиліття письменство дає справжній образ *membra disjecta* — організму розбитого й розпорошеного, насамперед у буквальному розумінні. Вже світова війна, як ми на своїм місці бачили, порушила нормальний хід літературного життя, а надто на Україні, що зробилась по всіх етнографічних просторах ареною для нових, у старому дусі, націоналістичних експериментів і повинна була всім своїм культурним набутком заплатити жертву розохоченому національному Еросові державної народности. Початок революції 1917 року ніби повалив був того заздрісного божка, принаймні відтяв йому загребуші руки, і широко, здавалося, розчинив тоді двері для літературної роботи. І справді — за перші два роки (1917—1918) нового життя в ті розчинені двері ринула була літературна продукція, скільки тому не стояла на заваді, з одного боку, розруйнована за військового часу техніка, а з другого — гостра політична боротьба, що ввесь час точилася без упину й віщувала, принаймні на ближчі роки, затяжний стан громадської боротьби, розрухів, заворушення, хатньої війни. Проте 1918 рік ніби вже починав був якоїсь норми доходити або хоч виявив тенденцію, щоб наблизитись до неї саме в письменстві. Листівка, брошура, плакат почали вже були поступатись місцем перед книгою. Новими виходять виданнями давніші твори нашого письменства, з'являються й новинки: чимало добре поставлених видавництв починають налагоджувати справу видання й поширення книги і розходиться вона так, як ще ніколи до того не йшла на Україні. Надто показного розвитку досягла була за ті перші роки революції наша преса: її заступників доводилось налічувати вже не десятками, а сотнями. Кожне місто на Україні мало по кілька своїх органів, навіть малі містечка, а часом то й села не обходилися без своєї газети, що тулилася чи біля «Просвіти», чи якої іншої [такого роду] установи. Російська преса, що до революції майже монополюю панувала по всіх просторах Великої України, тепер загубилася, потонула серед цієї маси українського друкованого матеріалу, — звичайно, потонула поки що чисельно, переважаючи його все ж технікою та літературною стороною. Звичайно також, що більшість органів новоявленої української преси належала до типу політичних або вузькопрактичних видань, але і в такому вигляді стимулятивного значення її з чисто літературного боку одкидати не [годиться]. Устоявшись, вона своє, безперечно, була б зробила.

Проте в самому вже темпі того піднесеного пульсування почувалося щось тривожне, нестале, неперешуміле, якийсь переступний момент, який ще не здобув міцних під себе основ, а тільки-но їх намацував — похапцем, часто наосліп, без потрібної глибини, випадково. Річ певна, що за нормальних обставин період похапливого намацування минув би напевне хутко. Те, що було не здатне до життя, впало б само собою, а що встояло б, те вже мало б за собою тяжкою спробою доведена потребу. Разом мало б викристалізуватись і те, що в цілому дає типовий образ письменства, яке — за неоднаковим навіть підходом до життя і його освітлюванням — все ж повно та всіма сторонами його охоплювало б, озивалося на його різноманітні потреби й зводило їх до тих вищих постулатів, що ними живе, та й не може не жити, кожне письменство. Серед таких нормальних обставин наперше займає місце вольність друкованого слова — єдина й необхідна умова для розвитку письменства, що з самої природи своєї не терпить утиску, монополізації, меценатства — чи в

грубих, чи то в рафінованих формах, однаковісінько. А тим часом якраз на ці чадні умови й довелося наскочити нашому письменству, і знову ж таки — нова іронія долі! — тільки нашому повною міркою того новітнього добра й одважено.

Критичним з цього погляду був рік 1919-й. Диктатура — всяка диктатура — вільного слова не терпить. Отже, вже з початком року, разом з побіденною ходою радянської влади, зникають на Україні усі незалежні органи політичного слова. Силою інерції ще якийсь час животіють спеціальні видання — чисто літературні, бібліографічні, історичні; працюють і видавництва чисто книжні, але й ці недобитки видимо на очах нидіють, задихаючись серед нових політичних і технічних умов, в обставинах хатньої війни. 1920 року припинилися й ці видання. Видавництва націоналізовано. Книгарні позамикано. Мистецтво, слово, думку монополізовано. Вільне людського духу буяння, [цінне] й незамінне саме безпосередністю свого вияву та незалежністю від політичної зверхности, спробовано заступити офіційними лабораторіями, в яких офіційні заступники офіційного мистецтва монополю спитувались виготовляти свої вироби для загального вжитку. З'явилися штатс-видавництва, та не тільки це, а й штатс-література, штатс-поезія, штатс-мистецтво... Це значить — замовкло справді художнє слово, в стан анабіозу перейшло письменство і, поза нечисленними передруками, запанували в сфері літературної продукції такі безлад і хаос, яким, певне, в світовій історії не знайдемо досить виразої паралелі. Вкупі справдилися важкі маріння українського поета й російського сатирика: на всіх язиках все мовчить і тільки переможний голос казенної офіційщини лунає по цій розлогій пустелі [німотній]... Цей жахливий модус беру я навіть не з боку його політичних наслідків, а в чисто літературній сфері, де страшна дійсність дала воістину жахливі наслідки. І нехай не кажуть, що тут творилося бодай пролетарське письменство, чи то взагалі мистецтво. Ніякого мистецтва тут не творилося, бо ж ніяке мистецтво й не може животіти серед повної від життя ізоляції, в задушливій атмосфері монополії, примусу, казенщини, офіційного меценатства. З усіх бо монополій на світі найфатальніше дається взнаки монополія духу — ця кричуща до самих основ людського життя суперечність. І характерно, що знов тільки на Україні ця монополізація [на] повну виявилася міру й дала приклад зведення ad absurdum² самої ідеї монопольности в літературі.

По російських центрах кращі видавництва все ж визнано було за культурні великої ваги цінности, щоб їх безбач* руйнувати — і вони перейшли через усі митарства цілими. На Україні ж руйницька практика розвернулась [була] на всю свою широчінь. Ні одне видавництво не врятувалось. Ні однієнька книгарня не встояла. Книжка враз зникла й зробилась неприступною звичайним смертним річчю. Вернулися часи «списання книжного», коли за сотні верстов забивались люде до Києва й тижнями пересиджували в академічний бібліотеці, щоб переписати собі для вистави «Суету» чи «По ревізії»*... Я цих людей на власні очі бачив і розмовляв з ними — і не знав, з чого більш дивуватись маю: чи з їхнього завзяття, чи з обставин, що завзяття теє повернули на таку марну дорогу...

Так блискуче переведена спроба блискуче й виправдала себе. Державне видавництво (славнозвісний «Всеиздат»), що перейняло на себе майно, плани й заповзяття літературних осередків, звичайно не дало собі ради навіть з безпосередніми своїми завданнями й збанкрутувало безповоротно вже першого року своєї монопольної діяльності. А тим часом по позапечатуваних друкарнях гинули вже зовсім готові, але не випущені заради три-

умфу монопольного принципу видання. Їх розтягано «на кульки», розпалювано їми груби (дрова були дорожчі за книгу), розпродувано на макулатуру, на обгортки, — тріумфувала монопольна система по всенькій лінії... В тому тріумфі загибали нерідко речі високої культурної вартости, часом уніка, яким ціни не скласти й які втрачено безповоротно. Наведу тільки одним-однісенький приклад. Загинула отак ціла, присвячена Кулішеві, книжка «Нашого минулого», в якій надруковано було — Кулішів щоденник, його ж листування з М. Марковичкою, листи Драгоманова до Куліша і т. ін., — усе першорядної ваги історично-літературний матеріал. А як разом пропали й оригінали, то... можете зрозуміти, якою для історії нашого письменства втратою був цей переможний монополізації друкованого слова тріумф... Перед мене лежить кілька порізаних аркушів з єдиного примірника тієї книги, і своїм пошматованим виглядом цей нещасний унікум ще більшого завдає жалю за втраченим так нерозумно і вже навіки матеріалом із життя наших творців і майстрів слова. Мимоволі постає старе запитання: «чесо ради гибель сія бысть?»* Навіщо й кому була потрібна ця жертва, — оминаючи, звичайно, тих догадливих людіців, що гаками кризь потрошені по друкарнях шиби вилувлювали паки дорогоцінного культурного набутку й з трудом мозольним двигали їх до ближчого базару «на фунтики» єдино не зневіреним крамарям? І хто врешті на цій дотепній операції втратив, не кажучи вже про загибель просто матеріальних цінностей?..

І коли отак прилюдно, на очах у всіх, гинули вже готові скарби, новоявлені чиновники від друкованого слова мляво і сонно, без тямі й любови провадили свою бюрократичну роботу, живцем воскресивши влучні слова одного з давніх наших культурних працівників: «Бог дав тим віршописцям друкарню, і охоту, і гроші, і час вільний. Мало кому потрібні речі на світ приходять» (Дмитрій Ростовський). Та навіть і ті «мало кому потрібні речі» оминали справжнього споживача книги і йшли не знать куди. Монополія друкарства потягла за собою ще дивовижнішу монополію читання. Як згадано, книгарень не стало жадної і книги «розподілювано» на один штиб з усіма іншими продуктами «КЕПО»* (була й така установа!). Книгу силоміць накидувано тим, хто в їй ніякого не добачав пуття і з легким серцем драв на цигарки, зате ж охочий до читання часто не міг її ніякими заходами й ні за які кошти здобути. Блискуча система дійшла свого логічного завершення і при голосних криках: «геть темноту!» грозила затопити нею навіть ті шари людности, що вже почали були — бодай хотіли — з неї видряпуватись. І таке літературне «КЕПО» тяглося до самого 1922 р., коли й економічно воно збанкрутувало цілком і видимо для всіх, як попередю так само для всіх видимо збанкрутувало морально. Починається «нова економічна політика», попросту й одразу в НЕП перехрещена.

Спершу НЕП прочинив був ніби хоч якісь перспективи для друкованого слова, і в Росії (Петербург, Москва), де культурний апарат не так був радикально і без жалю зруйнований, дещо з тих перспектив великою таки мірою й справдилося. Гірше вийшло знов же на Україні. Будуватись наново довелось не тільки на абсолютно порожньому, але й навмисне зграсованому* місці. Нові й поновлені приватні видавництва та книгарні мусили у нас починати все з азів, на румовищі, в обставинах шаленої дорожнечі, спекуляції, розпрошення. До цього долучається цензура, офіційна й охочекомонна, з боку тих, кому «Бог дав... друкарню, і охоту, і гроші, і час вільний». Спільними заходами першої й другої письменство у такі загнано тісні суточки, в яких абсолютно ніде повернутися; анекдоти з

часів цензурської преславної пари Бірукова й Красовського, та й наша українська дійсність навіть перед 1905 роком, згадуються тепер як часи легші і багатші на можливості для друк[ован]ого слова. Гріхом мудрости й такту не грішила [ніколи й] ніяка цензура з самої вже своєї природи, — до якої ж міри мала ця безгрішність побільшитися в обставинах напруженої й загостреної боротьби, за хаотичности правових норм, за тенденції усе повернути на службу Левіяфану-державі!.. Досить сказати, що видавання навіть чисто літературного незалежного, або хоч педагогічного органу аж по сей день у нас неможливе, що з цензурованих творів ретельно вимазаються не поодинокі [тільки] слова: «Бог» і все, що до його належить («релігія!»), «козак» («петлюровщина!»), «панночка» («буржуйство») і т. ін., але й усе, що хоч здалека до тих одіозних речей наближається. Анекдотами зі сфери новітньої цензурної практики можна б грубезні томи заповнити, і вони куди колоритніші, ніж «преданья старны глубокой» часів так Миколи І Меттерніха. Я мав у руках цензурований примірник давньої повісти одного з найкращих наших теперішніх письменників: цензор не тільки повикидав сцени з прочанами («релігійна блекота»), але ще й попереробляв власноручно (що ж — «охота і час вільний!») відповідні місця на «марксистський копил», — легко зміркувати, що вийшло з повісти по такому втручанні високоофіційного, хоч і непроханого співробітника. Шевченкове «Учітеся, брати мої» зникає з читанок, бо знайдено тут і шовінізм, і релігійність: навіть канонізування Шевченка од совітської влади не врятувало «Кобзаря» від нових операцій під руками совітських цензорів... Відомі драматичні поеми Лесі Українки з життя первісних християн, свого часу заборонювані царською цензурою за непошану до церковних традицій, теперішній цензор був заборонив за релігійність, і треба було аж приватної ініціативи одного з найвищих достойників у державі, щоб урятувати Лесю Українку від цієї операції, якої можливість і не снилась, певне, авторці [«На полі крови»]. Моя стаття про Короленка, дозволена до друку, місяцями вилежувалась, дожидаючи марксистського антидоту*, бо дозвіл дано з умовою, щоб друкувати тільки в тому разі, коли поруч буде ще стаття автора-марксиста. Та навіть і такого порятунку не знайшлося для «Короткої історії українського письменства»: її заборонено, бо «немарксистська трактовка явищ літератури цілком зайва» (!)... Не множитиму цих анекдотів нашої сміховинної та разом і невимовно тяжкої дійсности, — скажу тільки, що становище з «Страшного суду» Руданського у нас тепер не було б карикатурою, і український письменник міг би слідом за тим мазуром обернутись до новітнього судді:

Коли так, промовив, Єзу,
Ти судити нас будеш,
То, будь певний, сам як палець
Серед раю заживеш...

Бо справді — знайдіть ви по всім світі письменника, з якої хоче доби, котрий би не вжив слова «Бог» або іншого якого з заборонених! Але за всіх і [про] все знов саме українське письменство відповідає: фактично воно все під заборonoю, опріч кількох упривілейованих та протегованих «пролетарських» письменників. Національного гніту ніби й нема, але наслідки однаковісінькі, як і за панування юзефовичевого закону 1876 р. Та є щось

гірше, навіть до національного гніту рівняючи — це просто безмежна некультурність, особливо показна в світлі паралельної російської практики, що безборонно допускає твори «архібуржуазних» письменників. Там уміють хоч трохи своє минуле шанувати, наперекір «самоотверженным малороссиянам»; там можуть виходити в світ і «Былое» і «Голос минувшего», тимчасом як українське «Наше минуле» заборонено навіть напередодні нового національного курсу; там... а проте ці паралелі ні на що не здадуться, та й одвели б нас далеко вбік...

ПРИМІТКИ

Безбач — безцільно, безладно, як попало.

«Суєта» — комедія І. Карпенка-Карого (постановка 1904 р., оублікована 1905).

«По ревізії» — водевіль М. Кропивницького (постановка 1883 р., опублікований 1885).

...«*чесо ради гибель сія бысть?»* — Вислів з церковнослов'янського перекладу Євангелія (Матв. 26 : 8)

Дмитрій Ростовський (в миру *Данило Савович Гуптало*, 1651—1709) — український і російський письменник, проповідник, церковний діяч, автор зводу житій святих «Мінеї Четї», публіцистичних та драматичних творів.

Зграсоване — витолочене, витоптане (*діал.*).

Меттерніх (*Меттерніх-Віннебург*) *Клеменс* (1773—1859) — князь, міністр іноземних справ і фактичний глава австрійського уряду в 1809—1821 рр., один з організаторів «Священного союзу». Встановив у Австрійській імперії систему поліційних репресій.

Антидот — (від *грецьк.* *αντιδοτον* — букв. дане проти) — протиотрута, препарат для лікування отруєння.

...«*Былое*» — російський історичний журнал (періодичний збірник), заснований у Лондоні В.Бурцевим; виходив у 1900—1904, 1906—1907, 1917—1926 рр. У цей останній період видання відновилося у Петрограді як контрреволюційне, антибільшовицьке; згодом, за редакцією відомого історика П.Щоголева перетворилося на академічно-наукове. У 35 випусках цього періоду було опубліковано багато цінних архівних матеріалів та документів.

«*Голос минувшего*» — російський місячник історії та історії літератури. Видавався в Москві у 1913—1923 рр., за цей час вийшло 65 номерів. Редактори-видавці В.І.Семевський та С.П.Мельгунов. Журнал публікував мемуари, записки, листи діячів культури, цінні критико-бібліографічні огляди.